

UDK:34.3.197(584.4)

Faxriya ABDURASULOVA,
O‘zbekiston Milliy universiteti tayanch doktoranti
E-mail: faxriyabahtiyorovna@gmail.com

T.f.d., dots. A.Xolikulov taqrizi asosida

STUDY OF THE HISTORY OF BUKHARA EMIRATE BY RUSSIAN AND EUROPEAN AUTHORS

Annotation

Since the establishment of the Bukhara Emirate, that is, from the second half of the 18th century to the 20s of the 20th century, it is dedicated to the study of the history of revealing the role of religious scholars in the life of the ruling dynasties, society, economy, and culture in the state administration of the Bukhara Emirate. The historical analysis of all the scientific literature and articles created allows to analyze and describe it in three periods according to the time of its study, its content, region and the character of the method of approach.

Key words: historiography, administration, analysis, religious scholars, study, objectivity, historians, dynasties.

ИССЛЕДОВАНИЕ ИСТОРИИ БУХАРСКОГО ЭМИРАТА РУССКИМИ И ЕВРОПЕЙСКИМИ АВТОРАМИ

Аннотация

С момента основания Бухарского эмирата, то есть со второй половины XVIII века по 20-е годы XX века, он посвящен изучению истории выявления роли богословов в жизни правящих династий, общество, экономика и культура в государственном управлении Бухарского эмирата. Исторический анализ всей созданной научной литературы и статей позволяет проанализировать и описать ее в трех периодах в зависимости от времени ее изучения, содержания, региона и характера метода подхода.

Ключевые слова: историография, управление, анализ, религиоведы, исследование, объективность, историки, династии.

BUXORO AMIRLIGI TARIXINING RUS VA YEVROPALIK MUALLIFLAR TOMONIDAN O‘RGANILISHI

Annotatsiya

Buxoro amirligi tashkil topgan davrdan boshlab, ya’ni, XVIII asr ikkinchi yarmi – XX asrning 20- yillarigacha Buxoro amirligining davlat boshqaruvida din ulamolarining hukmron sulolalar hayotida, jamiyat, iqtisodiyot, madaniy hayotda tutgan o‘rnini ochib berish tarixi mavzusining o‘rganilishiga bag‘ishlangan barcha ilmiy adabiyotlar va maqolalarning tarixiy tahlili, uning o‘rganilish vaqti, mazmuni, hududi hamda yondashuv uslubi xarakteri bo‘yicha uni uch davrga bo‘lib tahlil qilish va ta’riflashga imkon yaratadi.

Kalit so‘zlar: tarixshunoslik, boshqaruv, tahlil, diniy ulamolar, o‘rganish, holislik, tarixchilar, sulolalar.

Kirish. Rossiya va Yevropa tarixshunosligida Buxoro amirligi tarixiga oid ko‘plab ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan. Mualliflar ko‘pincha o‘sha davr voqealarining guvohi sifatida voqea va hodisalarni mustaqil ravishda tadqiq va tahlil qilishga urinishgan. Bu borada rus tadqiqotchilarining asarlari Buxoro amirligining Mang‘itlar sulolasi davridagi siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayoti tarixini o‘rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Buxoro amirligi tashkil topgan davrdan boshlab, ya’ni, XVIII asr ikkinchi yarmi – XX asrning 20- yillarigacha Buxoro amirligining davlat boshqaruvida din ulamolarining hukmron sulolalar hayotida, jamiyat, iqtisodiyot, madaniy hayotda tutgan o‘rnini ochib berish tarixchi olimlar, yosh izlanuvchilarning tarixshunoslik sohasida, ayniqsa, qo‘lyozma manbalarni o‘rganish borasida olimlarning qilgan xizmatlarini e’tirof etgan holda mamlakatimiz o‘rta asrlar davri tarixini, ijtimoiy-siyosiy hayotini, madaniyatini, yangicha nuqtai nazardan, haqqoniylik, tarixiylik, ilmiylik, obyektivlik tamoyilari asosida o‘rganish bugungi tarixshunoslik oldida turgan muhim vazifalardan biridir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Manbalar orasida Florio Benevenining «Реяции из Бухары» asari. Rossiyaning O‘rta Osiyoga qilgan diqqatga sazovor

sayohatlaridan biri 1774 yilda qozoqlar tomonidan asirga olingan Filipp Sergeevich Efremovning safari Uning sayohatlari haqidagi ma’lumot turli nomlar ostida uch marta (1786, 1794 va 1811) nashr etilgan. F.Efremov xabarlarini Buxoro tarixini o‘rganishda muhim ahamiyatga ega. Sharqiy Hindiston kompaniyasi ofitseri Aleksandr Bournesning Buxoroga sayohatini alohida ta’kidlash o‘rinlidir turk darveshi niqobi ostida 1863 yilda O‘rta Osiyoga tashrif buyurgan venger olimi Arminius Vamberining sayohati. 1826 yilda Parijda E. Meyendorf «Путешествие из Оренбурга в Бухару» kitobini fransuz tilida nashr ettirdi. U o‘z kitobida Buxoro xonligining iqtisodiy ahvolini tahlil qilishga alohida e’tibor beradi. E.Meyendorfning fikricha, Buxoro aholisining eng muhim daromad manbai qishloq xo‘jaligidir [1]. Tabiatshunos E.A.Eversman Buxoroning tabiiy boyliklari, o‘simlik va hayvonot dunyosiga alohida e’tibor bergan. U shu hudud aholisining iqtisodiyoti, madaniyati va etnografiyasi masalalarini ham yoritgan. O‘rta Osiyo bozorlaridagi ingliz-kurashi tarixiga oid muhim manba 1830-yillar-1840-yillarning boshlarida bu hududda bo‘lgan ingliz va rus sayyohlarining asarlari, xususan, A.Byornesning «Путешествие в Бухару» (1805-1841) asaridir [2]. Kitobda Yevropa va Osiyo o‘rtasidagi tranzit savdosida Buxoro

amirligi muhim o'rin tutadi. O'rta Osiyodagi savdo yo'llari masalasi Borns Angliya-Rossiya raqobatining asosiy sababi deb hisoblagan. Sharqshunos N.V. Xonikov «Описание Бухарского ханства» asarida Buxoro aholisining etnik tarkibi masalalarini atroflicha tahlil qiladi[3]. XIX asrning 50-yillarida rus olimlari Rossiya va Buxoro o'rtasidagi savdo iqtisodiy aloqalarning holati va rivojlanish yo'llariga ko'proq e'tibor qaratdilar. Rus olimlari A. Semenov[5], V. Dolinskiy[6], V. Bartold, Xanikov Buxoro amirligi tarixini o'rganishga katta hissa qo'shgan. Rus olimi sharqshunos professor V.V. Grigoryev, 1861 yilda «Mirzo Shams Buxoriy eslatmalari»ni nashr etgan[7]. 1863 yilda mashhur venger sharqshunosi A. Vamberi musulmon hoji niqobi ostida Buxoroga sayohat uyushtiradi va o'z kitoblarida Buxoro va butun O'rta Osiyoning tabiati, tarixi, geografiyasi va aholisining etnografiyasi haqida qimmatli ma'lumotlar beradi[8].

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqolada tarixiylik, tizimlashtirish, qiyosiy, statistik, muammoviy-xronologik hamda fanlararo yondashuv kabi ilmiy tadqiqot usullari hamda xolislik tamoyillaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. XVIII asrda xonlikning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy ahvoli haqidagi ma'lumotlarning kengayishiga Florio Benevenining qimmatli ma'lumotlari katta hissa qo'shadi. Rossiyaning O'rta Osiyoga qilgan diqqatga sazovor sayohatlaridan biri 1774 yilda Filipp Sergeevich Efremov tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotdir. Uning sayohatlari haqidagi ma'lumot turli nomlar ostida uch marta (1786, 1794 va 1811) nashr etilgan. Efremov o'z asarida Buxoroni, qishloq xo'jaligini, hunarmandlar hayotini, qo'shinni tashkil qilishni tasvirlaydi. Efremov o'z asarida 625 ta "Buxoro so'zlari" ro'yxatini ham yozib qoldirgan [9]. XVIII asrning 70-yillari ikkinchi yarmida Buxoroga mahbus sifatida tashrif buyurib, bir muddat Buxoro qo'shinida xizmat qilib, birinchi mang'itlar hukmronligini batafsil tasvirlab bergan. U paxta, ipak kabi ekinlar yetishtirishga e'tibor berib, xo'jalik holatini atroflicha tahlil qiladi. Efremov buxoroliklar hayotining o'ziga xosligi haqida batafsil to'xtalib o'tadi. U rus mualliflari orasida birinchi bo'lib madrasalarning amirlik hayotidagi o'rnini qayd etadi. F.Efremov xabarlari Buxoro tarixini o'rganishda muhim ahamiyatga ega. XIX asrning birinchi yarmidagi sayohatlardan. Londonda, keyin esa Rossiyada rus tiliga tarjima qilingan uch jildda chop etilgan sayohatning batafsil tavsifini tuzgan Sharqiy Hindiston kompaniyasi ofitseri Aleksandr Byorensning Buxoroga sayohatini alohida ta'kidlash o'rinlidir sharqshunos N. Xanikov va tabiatshunos Leman hamrohligida, Ignatievning Buxoro va Xivaga elchixonaga boshlig'i, jumladan sharqshunos Lerx va nihoyat, turk darveshi niqobi ostida 1863 yilda O'rta Osiyoga tashrif buyurgan venger olimi Arminius Vamberining sayohati. Meyendorfnung "Путешествие из Оренбурга в Бухару" kitobini fransuz tilida nashr ettirilishi. U o'z kitobida Buxoro xonligining iqtisodiy ahvolini tahlil qilishga alohida e'tibor beradi. E.Meyendorfnung fikricha, Buxoro aholisining eng muhim daromad manbai qishloq xo'jaligidir. Meyendorfnung ichki savdo holati, hunarmandchilikning rivojlanishi haqidagi ma'lumotlari va xulosalari juda qimmatlidir. E. Meyendorf Buxoroning boshqa davlatlar bilan tashqi savdosi masalasi ham ko'rib chiqadi. U, ayniqsa, O'rta Osiyo va Rossiya o'rtasidagi savdo-sotiqni rivojlantirish muammosi va istiqbollarga to'xtalib o'tadi. Uning fikricha: "Buxoriya uchun eng muhim savdo Rossiya bilan olib brogan savdosidir..."[10] E.Meyendorf Buxoro amirligining siyosiy rejimini chuqur tahlil qiladi. E.Meyendorf kitobi O'rta Osiyo,

jumladan, Buxoro amirligini o'rganish tarixida yangi bosqichni ochadi. Bu asar rus sharqshunosligida Buxoro xonligining ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy ahvoliga oid birinchi yirik tadqiqot hisoblanadi A. Byorns 30-yillarning boshlarida razvedka missiyasi bilan O'rta Osiyoda bo'lgan. XIX asr leytenant unvoni bilan Sharqiy Hindiston kompaniyasida xizmat qilgan va Hindiston bo'ylab sayohat qilgandan so'ng, 30-yillarning boshida Buxoroga boradi. A.Byorns o'zini "shaxsiy sayohatchi" sifatida ko'rsatdi: A.Byorns kitobning IX-XI boblarida uning Buxoroga kelishi batafsil bayon etilgan. kitobda Buxoro amirligining davlat tuzilmasi, ma'muriy-boshqaruv ishlari haqida ma'lumotlar berilgan. Davlat apparati, mahalliy hokimliklar tizimi, yerga egalik qilish va yerdan foydalanish, qurolli kuchlarning xususiyatlari va mudofaa qobiliyati, safarbarlik qobiliyati, davlat-harbiy xizmat va uning moddiy-texnik ta'minoti, aholi soni, haqida qimmatli ma'lumotlar berdi. Buxoro shahri, aholisining kiyim-kechaklari, odob axloqi va urf-odatlarini, shaharda yashovchi yahudiy, hindu hamda iqtisodiy - ijtimoiy holati (qul savdosi har tomonlama tavsiflangan), bosh vazir – qushbegi bilan bir necha uchrashuvlar haqida, Bahouddin Naqshband mozorini ziyorat qilish haqida va hokazo. XIX asrning 30-yillarida. Rossiyaning Buxorodagi elchixonalari va diplomatik vakolatxonalarini soni sezilarli darajada oshdi Demizon va I.V. Vitkevich o'z eslatmalarida P.I. Demizon Buxoro xonligining armiya va savdo holati haqida gapiradi. Demizon Buxoroning siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli haqida nafaqat batafsil ma'lumot berishga, balki Buxoro amirligi haqida batafsilroq tasvirlab berishga harakat qiladi. Uning sayohat davri 1833-1837 yillarni qamrab oladi. U birinchi marta rus tilida Buxoro amirligi haqida umumlashtiruvchi asar yaratdi, unda tabiiy sharoit, ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy ahvol, maorif va madaniyat rivoji to'g'risida ma'lumotlar bor. Unda Xanikov oldingi tadqiqotlar natijalari, o'z kuzatishlari materiallari va yozma manbalar ma'lumotlaridan tahliliy ravishda foydalangan" [11]. Asarning birinchi qismida Buxoro amirligi hududi, relyefi va iqlim sharoiti tavsifi berilgan. Xonikov o'z asarida Buxoro aholisining etnik tarkibi masalalarini atroflicha tahlil qiladi. N.Xanikov Buxoro xonligining ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy ahvolini, jumladan, yerga egalik va yerga egalik holati, hunarmandchilik, ichki va tashqi savdo masalalarini chuqur o'rganadi. Uning Buxoroning ma'muriy-davlat tuzilishi haqidagi tahlili katta qiziqish uyg'otadi. Asarda yuksak unvonlar olish yo'llari, maktab va madrasalardagi ta'lim usullari haqida ma'lumot beriladi. Chor Rossiyasi davrida nashr etilgan adabiyotlarga asoslangan holda yaratilgan tarixiy asrlar hamda ilmiy-tadqiqotlarning aksariyat turkumi tadqiqot jarayonida alohida yondoshuvni taqozo etadi. V.V.Bartold, A.A.Semyonov tomonidan yozilgan asarlar, aynan yuqorida qayd etilgan tarixiylik, xolisona baholash, haqqoniylik mezonlari asosida tarixiy voqealarga yondoshganligi va ilmiy tahlil etilganligi bilan bugungi kunda ham o'z qiymatini yo'qotmagan asarlar majmuasini tashkil etadi. O'z asarlarida tarixchi olim I.A. Remez birinchi jahon urushiga qadar bo'lgan davrdagi Buxoro amirligining iqtisodiy jihatdan tashqi savdo aloqalarini ilmiy tahlil qilish bilan bir qatorda, uning ijtimoiy-siyosiy vaziyati to'g'risida ham yetrlicha ma'lumotlarni o'z asarlarida keltirib o'tgan. V.V.Bartold kitoblarida esa Buxoro amirligining Turkiston madaniy – ijtimoiy hayotidagi o'rni aniq ravshan yozilib o'tilgan. XX asr boshlarida akademik A.N.Samoylovich Buxoroda oz vaqt yashab o'z faoliyatini olib boradi. U yozgan Buxoroga oid asarlari orasida yosh buxoroliklarning birinchi harakati haqidagi maqola ayniqsa qimmatli. XIX asrning 60-

80 yillarida yaratilgan tarixiy asarlarga N. Kislyakov, G. To'xtametov, G.I Iskandarov, O.A. Suxareva, ijodini kirgizishimiz mumkin. Aynan A. Majlisov va B.I. Iskandarov asarlarida Sharqiy Buxoro va Pomir etaklari, ularning iqtisodiy, agrar holati va siyosiy hodisalar bilan bir qatorda, mahalliy hokimiyat tizmi to'g'risida ham kerakli ma'lumotlar o'z ifodasini topgan. Xorijiy mualliflar tomonidan yaratilgan tadqiqotlarga ajratilib o'rganildi. Bu olib borilgan tadqiqotlar ichida Eduard Eversmanning "Reise von Orenbourg nach Bushara", nomli asari prof. X. Lixtenshteyn muqaddimasi bilan 1823-yilda Berlinda nemis tiliga tarjima qilingan nusxasi bosib chiqiladi. Adabiyotlarda ko'rsatilishicha, bu asarning ingliz tiliga tarjimasi 1823-yilda Londonda "Russian mission into the interior of Asia" nashr etiladi. Bu asar qimmatligi shundaki Buxoro shaharining tasviri berilgan: uning kattakichligi, devorlari, ko'chalari, uylari, amir turadigan ark, saroylari, registon, madrasalari, karvon saroylari, bozorlari: qullar bozori va qimmatbaho buyumlar bozori; ingliz, rus, eron, xitoy mollari nomma-nom sanab chiqilgan. Shu bilan birga, Buxoroning Shaybonixonidan (1488-1510) to amir Haydargacha (1800-1826) bo'lgan davrining qisqacha siyosiy tarixiga ocherk berilgan. «Исторический обзор путешествий в Бухару» nomli asarining avtori V.V. Zavyalov Eversmanning kitobiga: «Bu asar hozirgacha noma'lum bo'lgan mamlakatni ilmiy ravishda tasvir etishda birinchi ajoyib ish», deb baho beradi. G. Meyendorf, Budrin, E. Eversman va G. Spasskiylarning asarlarida Buxoro va Rossiya o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar to'g'risida juda ajoyib va boy faktik ma'lumotlar berilib, ular XIX asrning oxirlaridan boshlab, bu ikki davlat o'rtasidagi savdo aloqalarining juda katta ahamiyatga ega bo'la boshlaganini va uning tez sur'at bilan rivojlanayotganini aniqlab bera oladi. Anke fon Kyugelgenning Легитимация среднеазиатский династии мангитов произведениях их историков (XVII-

XIX vv.) nomli kitob jahon sharqshunoslari tomonidan iliq kutib olindi va tarixchi olimlar tomonidan ko'plab taqrizlar yozildi. Muallifning yozishicha bu asar ilk bor Berlin ilmiytadqiqot kollejida ish faoliyatining oxirgi yillarida (1998-1999) «Инсценировка одной Династии: историография при первых мангитских правителях Бухары (1747- 1826)» nomi ostida taxrirlangan[12]. Anke fon Kyugelgenning aytishicha bu kitobni yozishda uzoq, mashshaqatli mehnat qolaversa Qozon, Sankt-Peterburg va Toshkentdagi kutubxonalardagi ma'lumotlar yordam bergan. 1995 yildan boshlab yig'ilgan ma'lumotlar xalqaro-ilmiy tadqiqot proyeksi «Мусульманская культура в России и Центральной Азии (XVIII -XX vv.)» bilan aloqalar o'rnatilishi o'rganilayotgan mavzuni yanada boyitdi deydi. Kitobda mang'itlar sulolasining hukmdolari Muhammad Rahimxon, Amir Shohmurod va Amir Haydar ijtimoiy-siyosiy faoliyati, ularning toj-taxtga nisbatan qonuniylik va vorisiylik huquqi o'rganilib ochib berilgan.

Xulosa va takliflar. Ushbu maqolada Buxoro amirligi tarixiga oid ilmiy asarlar tadqiqotiga to'xtalib o'tilgan. Buxoro amirligi tarixshunosligini o'rganishda biz bevosita Yevropalik va Rossiyalik sharqshunoslar, sayohatchilar, missionerlar, tarixshunoslar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar qimmatli ma'lumotlar hisoblanadi. Rossiyalik tadqiqotchilarning asarlari, asosan, chor Rossiyasining Markaziy Osiyodagi mustamlakachilik siyosati sharoitida yozilgan, va bu yaqqol ko'rinib turibdiki chor Rossiyasi manfaatlariga xizmat qilgan. Biroq, tadqiqotchilar aksariyat hollarda sodir bo'lgan voqealarning guvohi sifatida voqea va faktlarni mustaqil ravishda tadqiq qilishga va tahlil qilishga harakat qilganlar. Shuning uchun ular tomonidan yozib qoldirilgan ma'lumotlar Buxoro amirligining tarixini o'rganishda muhim ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR

1. Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару.- М., 1975. – 181с
2. Борнс А. Путешествие в Бухару: рассказ о плавании по Инду от моря до Лагора с подарками великобританского короля и отчет о путешествии из Индии в Кабул, Татарию и Персию, предпринятом по предписанию высшего правительства Индии в 1831, 1832 и 1833 годах лейтенантом Ост-Индской компанейской службы, Александром Борнсом, членом Королевского общества/ Пер. П.В. Голубкова. Ч. II. - М., 1848. -502 с.
3. Ханьков Н. Описание Бухарского ханства.- СПб, 1843. – 279 с
4. Небольсин П.И. Очерки торговли России со странами Средней Азии – Хивой, Бухарой и Коканом (со стороны Оренбургской линии). – Записки Русского географического общества. Т. X. -Спб ,1856
5. Семенов А. Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности с половины XVII столетия по 1858 г. -Спб.. 1859.
6. Долинский В. Об отношениях России к среднеазиатским владениям и об устройстве среднеазиатской степи.-Спб., 1865
7. Григорьев В. В. О некоторых событиях в Бухаре, Коканде и Кашгаре. Записки Мирзы-Шемса_ Бухари. - Казань, 1861
8. Вамбери Г. История Бохары и Трансоксании с древнейших времен до настоящего. Том 1-2. –Спб., 1873.
9. Ефремов Ф. Десятилетнее странствование унтер-офицера Ф. Ефремова по Средней Азии, под. ред. Э. Мурзаева. - М., Географиз, 1952.
10. Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару.- М., 1975. – 181с
11. Ханьков Н. Описание Бухарского ханства.- СПб, 1843. – 279 с